

POLITIKA I SVAKODNEVNI ŽIVOT U SRBIJI 2005: ODNOS PREMA POLITIČKOJ SFERI, PROMENA DRUŠTVENOG PORETKA, JAVNOST

Apstrakt: Članak analizira građu dobijenu intervjuima u okviru istraživanja „Politika i svakodnevni život – tri godine posle“ u pogledu tri krupne teme: odnos prema politici, promena društvenog poretka i demokratska javnost. Analiza se usredsređuje na ambivalencije izražene u iskazima ispitanika koje, ispod opšte atmosfere razočaranja i nezadovoljstva, mogu kriti očuvane rezultate prethodnog „socijalnog učenja“ i njihove pozitivne potencijale. Osnovni cilj je ispitati u kojoj meri su procesi političkog sazrevanja građana, uočeni u istraživanju iz 2002, nastavljeni i u kasnijem razdoblju. Posle izdavanja jednog broja pomaka u odnosu na stavove prema političkoj sferi iz 2002, koji u osnovi ne protivreče tada ocrtanim tendencijama (deemocionalizacija i depersonalizacija politike, insistiranje na efikasnosti nosilaca javnih funkcija i na profilisanju političke scene), zaključuje se da proces racionalizovanja političke kulture nije prekinut, ali se u novim uslovima očituje na drugačiji način. Republikansku euforiju iz neposredno postpetohtobarskog razdoblja zamenila je rezignacija, uz narastanje individualizma i okretanje profesionalnom postignuću.

Cljučne reči: politika, građani, politička kultura, društveni poredak, javnost, Srbija.

U svojim glavnim crtama, slika političkog raspoloženja, ili „stanja duha“ građana Srbije 2005. godine, dobijena ponovljenim istraživanjem „Politika i svakodnevni život“, skoro da je jednoznačna. Obeležena je jednim te istim depresivnim tonom: razočaranje, gubljenje nade, izostanak istinskog boljitka... Naročito pada u oči univerzalna ocena da se ekonomska situacija, kako u ravni čitavog društva tako i u ravni porodica i pojedinaca, nije popravila, te da siromaštvo, nezaposlenost i odsustvo perspektive određuju, kao najznačajniji činilac, forme političkog reagovanja i političkog (ne)delovanja građana.

Međutim, potrebno je još jednom, kao i u analizi obavljenoj na materijalu prikupljenom 2001/02. godine, iskoristiti sve pogodnosti kvalitativne istraživačke metodologije, koja omogućava uvid u

dublje slojeve diskursa običnih ljudi o politici, diskursa kojim se politička i društvena realnost odražava, ali i konstruiše. Razočaranje i apatija kao glavna obeležja narodnog raspoloženja već su postala opšte mesto, koje konstatuju medijski izveštaji, obilato dokumentuju druga istraživanja (npr. sondaže javnog mnjenja), a da se opaziti, da tako kažemo, i golim okom – u reakcijama i komentarima ljudi oko nas u svakodnevnim situacijama. Ja ću stoga tragati za nekim drugim dimenzijama naših podataka koje su, ako ne direktno „pozitivne“, bar višeznačne; dakle, za dimenzijama i aspektima koji unose nijanse u opštu tamnu sliku i otvaraju se za mogućna drugačija tumačenja. Pri tome ću slediti neke od nalaza istraživanja iz 2002, nastojeći da procenim da li su pomaci koje smo tada identifikovali u domenu odnosa građana prema politici ostavili nekog traga i, ako da, kakvog; ili su, naprotiv, oni potpuno poništeni, potrošeni ili iskripljeni; drugim rečima, da li su klice jedne nove, modernije, racionalnije političke kulture zatrte ili ne.¹ Druge dve krupne teme koje se na ovaj način mogu obraditi jesu promena društvenog ustrojstva kroz koju srbijansko društvo prolazi, te uloga tabloidne štampe u kontekstu nastajuće demokratske javnosti.

Nekoliko reči i o još jednoj temi, koja neće biti posebno obrađena: reč je o ratnim zločinima i Haškom tribunalu. Iako se jedan segment našeg podsetnika za intervju odnosio i na ova pitanja, ona neće biti predmet detaljne analize, iz dva razloga. Prvo, dobijena građa nije donela ništa korenito novo u odnosu na stanovišta i argumente koji su već poznati iz javnih diskusija i medijskog izveštavanja. Naši ispitanici se grupišu u očekivane dve kategorije, „za“ i „protiv“ Haga, s argumentacijom koja je takođe očekivana: kod zagovornika, to je potreba za suočavanjem s prošlošću iznutra i poštovanje međunarodnih pravila na međunarodnom planu, a kod protivnika tvrdnje o političkoj prirodi i nepravедnosti Haškog tribunala, zbog čega se ispunjavanje njegovih zahteva tumači kao podleganje spoljnom pritisku i narušavanje nacionalnog integriteta. Jedino što bi se moglo notirati kao eventualno interesantno jeste to da među ispitanicima praktično nema ravnodušnih, odnosno njihovi stavovi su verovatno eksplicitniji i profilisaniji no kod proseka opšteg građanstva – što ne iznenađuje, s obzirom na način formira-

¹ U daljem tekstu, na relevantna mesta iz studije *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002*, IFDT, Beograd 2003. upućivaće se skraćenom referencom *PiSŽ*.

nja uzorka. Svest o zločinima koje je u ratu počinila srpska strana i njihovo vrednovanje slede iste linije koje su ocrtane u istraživanju 2002. – načelna otvorenost, uz mnoštvo „ali“, s tim što, i onda i sada, ova tema ima specijalan status među drugim temama, budući da i neki ispitanici, koji o svemu drugom razmišljaju krajnje samostalno, kad se o ovome povede reč pokazuju sklonost nekritičkom prihvatanju vladajućih teorija. Drugi i važniji razlog što će ova tema ostati bez zasebne rasprave jeste taj što je intervjuisanje obavljeno pre no što su, u proleće 2005. godine, na više TV stanica, uključujući i državnu televiziju, emitovani video-snimci egzekucije šestorice srebrebičkih Muslimana 1995. Taj događaj je imao snažno dejstvo na javnost u Srbiji i umnogome je izmenio termine debate o zločinima i Hagu, što naše podatke u ovom pogledu čini donekle irelevantnim.

Kao osnova za napred ocrtanu analizu, prema matrici uspostavljenoj u prethodnom istraživanju, najbolje može da posluži praćenje niza ambivalencija koje se mogu uočiti u našem materijalu. Grubo govoreći, tri su osnovna nivoa na kojima se one javljaju: 1) ambivalentnost same stvarnosti, onako kako je ljudi vide: njeni negativni i pozitivni aspekti, neizvesnosti i neprozirnosti; 2) ambivalentnost u individualnim stavovima građana (jednih te istih ispitanika) prema onome što pronalaze u stvarnosti: i za i protiv, nedoumiće, svojevrsno mirenje sa situacijom, koje se može uopšteno formulisati kao „vidim šta se dešava, nisam za to, ali znam da drugačije ne može“; 3) ambivalencije u ukupnom pejzažu ocrtanom izraženim stavovima, pejzažu koji se, uz ogradu, može nazvati sadašnjom političkom kulturom, građanskom svešču ili građanskim potencijalima Srbije: ostaci „starog“ i dalje razvijanje „novog“ (one pomenute „nove racionalnosti“, zatim definitivnog prihvatanja nekih osnovnih načela demokratije i navikavanje na njih itd.).

Odnos prema politici

U ovoj oblasti, svakako, dominira razočaranost: izneverena očekivanja, gubljenje iluzija, raspršivanje nada, rasipanje pozitivne energije. Međutim, drugo moguće čitanje istog tog utiska jeste da je došlo do izvesne normalizacije, do „smirivanja“ odnosa prema politici. U prilog tome može se navesti nekoliko pokazatelja, koji

ujedno otvaraju mogućnost da dobici postignuti neposredno pre i posle 5. oktobra 2000. nisu sasvim izgubljeni.

1) Prvo, efikasnost jedne političke ekipe, naročito kad se ona nađe na vlasti, čini se da izbija u prvi plan kao kriterijum za davanje opšte ocene o njoj. Napolitička, moralna i apstraktna merila, čisto ideološki stavovi ili subjektivne simpatije i antipatije gube na upotrebljivosti u korist konkretnog učinka. Sada se mnogo češće čuju fraze kao što su „da vidimo šta su uradili“, „ništa nisu uradili“, „neka nam podnesu ekspoze“ i slično. Sada građani smesta razumeju kad ih o tome pitamo, i na pitanje „Kako ocenjujete rad vlade“ (prve postpetooktobarske, Đinđićeve; „prve i po“, Živkovićeve, ili druge, Koštunicine) gotovo bez izuzetka smesta prelaze na razmatranja u ovim kategorijama, popisujući konkretne poteze, opipljive rezultate, osetne pomake. To bi značilo da građani Srbije polako usvajaju kriterijum „performanse“ (*government performance*), koji dominira u uhodanim demokratijama kad građani ocenjuju vlast. Dva primera, među mnogima:

- Mnogo mu je [političaru] lakše da organizuje izbore, nego da podnese ekspoze šta se desilo, šta su uradili.
- To je svakodnevica koja je surova, koja zahteva veću brzinu, veću ekspeditivnost u rešavanju svih životnih problema. Jer, čoveka u principu ne zanima politika, ne zanima ga oratorstvo određenih ljudi, zanima ga stvaranje realnih uslova za praktičan život. I to je merilo da li je on raspoložen da izađe na izbore, da li će biti za neku partiju ili ne. Ne zanima njih da li je to Demokratska stranka, Radikalna stranka, ko će najbolji život da mu obezbedi.

U ovom svetlu se može tumačiti i retrospektivna ocena Zorana Đinđića i njegove vlade. Zbog specifičnosti sadašnjeg uzorka, u kojem su simpatizeri Demokratske stranke i njene politike prezastrupljeni, kod ove teme treba biti veoma oprezan. Međutim, među ispitanicima ima i mnogo onih koji sami kažu da Đinđića nisu podržavali, ili im bar „nije bio simpatičan“, dok je bio živ; ali da, „sada“, posle svega, imaju bolje mišljenje o njemu. A razlozi za to su najčešće formulisani upravo u kategorijama učinka: on je bio jedini koji je mogao, koji je hteo, koji je imao energiju, koji je imao odlučnost, koji je nešto postigao – ili, alternativno, koji je makar pokušao

da postigne. U čak pet primera izričito se govori o „brzini“ Đinđićeve vlade kao njenom glavnom kvalitetu, posebno u poređenju sa „sporom“ Koštunicinom vladom (kojoj se, bar kod onih koji je ne odbacuju u potpunosti, među zasluge ubraja donošenje zakona i izgradnja pravne države).

2) Nadalje, način govora o političarima i vladama se donekle deemocionalizovao. Građani su veoma kritični – i više nego u prethodnom istraživanju – čak ogorčeni; no, o političkim ličnostima, vlasti i strankama govore sa manje patetike i krupnih reči. Nema više velikih afektivnih ulaganja i nerealno visokih očekivanja od pojedinih likova na političkoj pozornici, čega je bilo 2002: oni se sada manje vide kao ili mesije ili sotone, a više kao igrači u jednoj igri, iznosioci ponude na političkom „tržištu“, koji se potom ocenjuju u skladu s pravilima koja u toj oblasti važe.

- Ljudi razmišljaju o svojim malim životima, o uslovima svog života. Ranije su ljudi imali jednog čoveka koji je smatran za krivca i verovali su da će nam život biti neuporedivo bolji ako on ode. On je otišao, a život nam je i dalje loš.

Nestale su biološke i egzistencijalne metafore kojima su obilovali iskazi iz 2002. („lakše se diše“, „skinuli smo kamen s vrata“, „nestao je pritisak koji nas je gušio“ i slično), koje su kazivale da je politika doživljavana kao pitanje života i smrti i kao manihejska borba dve sile, za koja su vezivane snažne (pozitivne i negativne) lične emocije, i kod pristalica i kod protivnika „velikog preokreta“.

3) S time je u skladu i nešto manja personalizacija političkih pozicija: više se govori o strankama i političkim stanovištima koja one otelovljuju, a manje o konkretnim ljudima i njihovim ličnim osobinama. Političke ustanove se nešto manje sagledavaju kao „prazne ljuštore“ čiju prirodu u potpunosti određuju ličnosti konkretnih pojedinaca koji ih trenutno zauzimaju (up. *PiSŽ* 71). Istina, ovde treba biti oprezan, jer neki motivi koji se višekratno javljaju – recimo, nezadovoljstvo postojećim izbornim sistemom koji, zasnovan na izbornim listama o čijem sastavu odlučuju stranke, onemogućava građanima da tačno izaberu ljude koji će ih predstavljati – kao da protivreče iznetom nalazu. Međutim, da neki takav proces – možda bi ga trebalo nazvati „depsihologizacijom“ pre nego „depersonalizacijom“ politike – ipak jeste na delu svedoči promena u *načinu govo-*

ra, u pristupu političkim figurama kao pojedincima: oni se sada pre poimaju kao *politički* igrači, čije lične osobine postaju relevantne tek u svetlu zahteva političke delatnosti, dok je ranije tendencija bila obrnuta: podrška određenom političaru zasnivala se pre svega na tome da li je on „dobar čovek“ (recimo, neko s kime bismo se rado družili i u privatnom životu, dakle njegov kvalitet je uglavnom bio nepolitičke prirode; up. *PiSŽ* 71-72). Ovo bi se moglo tumačiti kao nastavak procesa „razdvajanja sfera“ – privatnog i javnog, ideala i prakse – u odnosu građana prema politici, čije smo začetke konstatovali 2002. godine (*PiSŽ* 139, 292-293).

4) Veće je prihvatanje – mada pre pasivno no aktivno – političkog pluralizma: kao da su se građani definitivno navikli na postojanje mnoštva stranaka i ne žale za vremenom kad ga nije bilo. Više se ne govori o tome da su „ove stranke krive za sve“, a doba političkog monizma je toliko daleko iza nas da je sasvim zaboravljeno, i više nije operativno ni kao imaginarna opcija. Ovde, svakako, treba imati u vidu razlike u sastavu uzorka u odnosu na prethodnu fazu – sadašnji uzorak je obrazovaniji i, što je još važnije, mlađi. Koliko je generacijsko pitanje značajno za ovu temu vidi se po činjenici da je među sadašnjim ispitanicima odbojnost prema pluralizmu kao takvom izrazio jedino penzioner u kasnim šezdesetim godinama. Istina je da se i dalje često kritikuje „prepucavanje“ među strankama, ali to je znatno manje naglašeno no insistiranje na tome da stranke (i ljudi u njima) izrazito daju prednost ličnoj koristi nauštrb opšteg dobra. U prethodnom istraživanju, kroz kritiku „prepucavanja“ provejavala su dva tipa motiva, od kojih se jedan može uslovno nazvati liberalnodemokratskim (interpersonalna ili interesna priroda međustranačkih trvenja pod plaštom političkih sukobljavanja, i politička šteta koju ona izazivaju blokirajući donošenje važnih odluka), a drugi organsko-kolektivističkim (pozivanje na „narodno jedinstvo“ kao apsolutnu vrednost). Danas, čini se, onaj prvi tip motiva prednjači. Najkraće rečeno, stranke se doživljavaju kao „nužno zlo“: možda zlo, ali ipak nužno.

U prilog tome mogu se navesti i komentari kojima je praćen preobražaj „Otpora“ u političku stranku. Mada o tom potezu niko ne govori s odobravanjem, isto tako ne govori ni s mnogo emocija; taj događaj se naprosto prihvata, kao nešto logično, očekivano ili „prirodno“:

- „Otpor“ se pretočio u političke stranke, valjda to tako i mora da bude.
- „Otpor“ je bio nestranački. Ne može ništa biti nestranačko, jer pre ili kasnije sve se rasprši. Svi oni koji su bili u „Otporu“ su imali neku svoju političku pozadinu. I onda su otišli u stranke.

Sve ovo su izvesne naznake, ma koliko slabe, da je došlo do sužavanja rascepa između dva shvatanja politike identifikovanog 2002. – tzv. „rdave“, stranačko-skupštinske politike, i tzv. „dobre politike“, uopštenog bavljenja javnim interesom koji se formulisao u nepolitičkim kategorijama (up. *PiSŽ* 55-65). Podsetimo, u prethodnom istraživanju je stranačka politika, ne samo konkretno-aktuelna (onakva kakva se u Srbiji u tom trenutku vodila) već i načelno uzev, bila predmet snažnog odbacivanja. Danas se govori o rdavosti konkretnih odluka i „istrošenosti“ konkretnih političara, a manje se dovođa u pitanje sama mogućnost da se političkim sredstvima postižu pozitivni rezultati. Antipolitička tendencija iz 2002. – prihvatanje „politike“ samo ukoliko se ona zaodene u egzistencijalno, moralno-apstraktno ruho – izgubila je na snazi.

5) Građani vide potrebu za jasnijim profilisanjem političke scene, za nedvosmislenijom artikulacijom političkih pozicija. Na to upućuju kritički komentari, najpre, o prevelikom broju stranaka; zatim, o koaliciji na vlasti, koja se često naziva „nelogičnom“, uz ukazivanje na njenu zavisnost od podrške SPS-a; o tome da se „ne zna ko je vlast a ko opozicija“; o prelascima poslanika i aktivista iz stranke u stranku; o tome da nije jasno po čemu se stranke razlikuju kad imaju skoro iste programe, pa građani nemaju na osnovu čega da se odluče za koga da glasaju (ovim poslednjim se često objašnjava izborna apstinencija). Termini koje mnogi ispitanici upotrebljavaju da opišu trenutni politički život u Srbiji jesu „konfuzija“, „konglomerat“, „haos“, „zamešateljstvo“.

- Više ne postoji razlika između političkih partija... a postojala je. A onda, pobeg'o demokrata u demohrišćane, demohrišćanin pobegao kod Koštunice, a Koštunicini pobegli kod Karića. Mislim, to prelivanje ljudi iz jednog u drugo, pa nemoguće da svi menjaju mišljenje tek onako.
- Sad nemamo opoziciju i ne znamo ko je na vlasti, a ko nije.

- [Pre 15 godina postojale su tri ozbiljne partije: DS, SPO i SPS] a sada imamo neko zamešateljstvo. ... Jedan političar priča jedno, radi drugo a misli treće. Vi nemate u ovih petnaest godina iskustveno potvrđeno da to što piše u programima stranke da će se to u praksi i sprovoditi. ... Nijedna [stranka] u svim tim pričama nije ostala svoj na svome.
- Ovaj bio u jednoj partiji pa došao sad ovde, sad pratimo njegove ideologije, pa posle više ne ni njih nego nešto treće... Mi faktički živimo u nekom haosu, u našoj glavi je haos.

Dosta često se u izražavanju ove ideje upliću i formulacije koje se mogu tumačiti kao podrška autoritarnoj politici, ali one nikad nisu jednoznačne:

- Moje mišljenje je da ne možemo da imamo 18 ili 20 stranaka, zna se šta državu vodi, jedno sređeno, disciplinovano ustrojstvo. ... Nemamo jasnu političku situaciju u smislu ‘desno, levo, centar’. Desno imamo radikale, levo socijaliste, ali nije stvar bukvalno takva; a u centru imamo 20 stranaka.
- Nemoćni smo dok god nema nekog jasnog stava tamo gde se u principu sve to i organizuje. Znači da bismo morali da imamo jednu dobru ekipu preko medija dostupnu nama, ljudi koji su pozitivni, koji su dobri, koji bi ponudili nešto da bi uopšte narod razmislio i shvatio da će mu to nešto promeniti i poboljšati.
- Retko ko ima političku viziju za dalje. Niko nema viziju, nego je svima bitno samo da dođu na vlast. Niko ne zna u kom pravcu treba zemlja da ide, pa da se tako određuju krupni i mali koraci – i to paralelno. Oni to ne rade paralelno, već samo rade ad hoc.

Ovi navodi su, kako za „antipluralističko“, otvoreni i za „pluralističko“ čitanje. Na pitanje da li je posredi zalaganje za „čvrstu ruku“ i jedinstvo, ili pak stav da se smisljena politika može sprovesti jedino ako se ima jasan i dosledan program; da li je autoritarnost privid koji nastaje slučajnim izborom formulacija (jer, jezik koji je građanima na raspolaganju potiče iz nekih prošlih, drugačijih vremena) – ne može se sa sigurnošću odgovoriti. Ipak smatram da je drugo, „pluralističko“ tumačenje zasnovanije, što se može ilustrovati detaljnijom analizom prvog citata: prvi i drugi njegov deo u

kontrastu, pri čemu drugi, jasno „pluralistički“ deo, povratno baca novo svetlo na prvu rečenicu.

U nekim komentarima amorfnog stanja političke pozornice ocrtavaju se obrisi jedne nastajuće „političke klase“:

- Nijedna stranka nema tu većinu u parlamentu ni nigde, a lično su povezani ovako među sobom, oni se možda prepucavaju na televiziji, a u suštini ko zna, možda sarađuju, s tim što se i vidi da sarađuju, ta Vlada ne pada, a priča se već da će pasti.
- Ti političari koji čas na očigled svih nas jedan drugome oči vade, a u sledećem su kao najrođeniji.

Neki ispitanici ističu nužnost da uskoro dođe do jasne podele na dva glavna politička bloka – demokratski i radikalni:

- Ovo je vreme karakteristično po tome što mnogo partija učestvuje u vlasti, tako da građani i nemaju mogućnost nekog izbora. Jednostavno, sve političke opcije su prisutne u vlasti. ... U budućnosti na političkoj sceni će biti dominantne dve opcije stranaka: demokratske opcije na jednoj strani i radikalna, potpomognutih SPS, na drugoj strani.
- Ne znaju ljudi za koga da glasaju, nemaju predstavu, nemaju jasnu viziju nečega. Možda je to kod nas što ima toliko partija, možda je to glavni razlog .... Kako u Americi ima republikanaca i demokrata i nikog više, znači ili ovi ili oni, neko će da pobeđi. Kad bi se kod nas možda suzilo, kad bi se demokratske partije udružile u jedan blok a ove druge u drugi blok, pa onda glasamo ili za ovaj blok ili za onaj blok. Možda bi to bilo neko rešenje.

Ukoliko je ponuđeno tumačenje – o uviđanju potrebe za profilisanjem političkih pozicija – tačno, to bi mogao biti jedan od najznačajnijih nalaza u smislu nastavljanja procesa sazrevanja političke svesti. Jer, za funkcionisanje demokratije u njenom minimalnom značenju (politika kao arena nenasilnog nadmetanja među legalnim političkim snagama oko podrške birača i sprovođenja vlastitih ideja) doista je neophodno da te snage imaju jasno definisane pozicije i da borba među njima ima politički karakter (a ne personalni, kako je, po oceni građana, sada slučaj). Ovo tumačenje se nadovezuje na kritiku „rđave diferencijacije“ političke scene koju smo identifikovali u prethodnom istraživanju, kada su građani ocenjivali da stranke ne

odražavaju realne socijalne, interesne i ideološke segmente društva, već se formiraju na vanpolitičkim (personalnim, klikaškim) osnovama pa tek naknadno unose veštačke podele u društvo da bi isfabrikovale međusobne razlike i opravdale svoje postojanje (*PiSŽ* 68-69).

Pokušaću da u svetlu napred sugerisanih nalaza protumačim i iskaze o političkoj uspešnosti SRS-a. Ovo pitanje je veoma značajno, budući da jačanje SRS-a – činjenica da je on, na poslednjim izborima, postao najjača pojedinačna stranka u Skupštini, te da kontinuirano beleži najviši rejting u sondažama javnog mnjenja – među svim političkim zbivanjima do kojih je došlo od našeg istraživanja iz 2002. ponajviše baca sumnju na zaključke koje smo tada izneli u pogledu sazrevanja srbijanskog političkog tela, sve racionalnijeg odnosa prema politici i sve veće imunosti na demagoške poruke. Tada je rečeno da brza, naizgled laka, nedemokratska rešenja gube privlačnost u očima građana Srbije i da oni, poučeni iskustvom, uviđaju kako su spore, komplikovane demokratske procedure i kompromisi jedino isplativiji, na srednji i duži rok. Otkud, dakle, tolika popularnost SRS-a?

U svim objašnjenjima uspeha radikala koja ispitanici nude – iz perspektive posmatrača, dakle govoreći o svojoj okolini, a ne o samima sebi – dominira ograničen broj faktora: 1) populističke poruke: radikali govore ono što narod želi da čuje, okrenuti su neobrazovanima i sirotinji, govore narodnim jezikom; 2) SRS daje privid odlučnosti i nuđenja rešenja, što dodatno dobija na značaju s obzirom na razočaranost građana demokratskim strankama:² ako „ovi“ ne valjaju, hajde da probamo s „onima“ – uostalom, za to smo se i borili, da možemo da menjamo vlast; 3) SRS nije uprljan aferama, i 4) homogenost javnog nastupa SRS (svi govore isto, ne svađaju se u javnosti, kažnjavaju odstupanja). Sve ove tačke bi se mogle tumačiti kao odraz izvesnog nezadovanja u političkoj svesti građana Srbije – još jednom, ne samih ispitanika nego njihove okoline, budući da se u pogledu ove teme većina naših sagovornika trudila da se lično distancira, izričito govoreći o nekima drugima, o „narodu“ koji simpatiče SRS i prijemčiv

---

² Ovo raspoloženje dobro odslikava iziritiranost jednog Kruševljanina vidljiva u delu razgovora koji se odnosio na tu temu: „Neki put i meni dođe da glasam za njih. *Zašto?* Iz inata. *Kome iz inata?* Ne znam, možda i samom sebi. Neki put mi dođe, kad vidim šta rade ovi naši za koje glasam, od obećanja nema ništa. *Šta to rade?* U suštini, ništa. Mislim naši ovi, demokratski. Ništa nisu uradili“.

je za njihove poruke. Međutim, ponovo postoji mogućnost drugačijeg čitanja. Tako, faktor 2) se može povezati sa stavom da se od političara na vlasti očekuju delotvornost i rezultati, te sa načelnom smenljivošću vlasti kao važnom tekovinom 5. oktobra, faktor 3) sa zahtevom da se političari ne upuštaju u nezakonito lično okorišćavanje funkcijom na koju su došli (ovo važi i bez obzira na realističnost procene da „za radikale nisu vezane nikakve afere“: bitno je ono što se u javnosti za njih vezuje), a faktor 4) na potrebu da jedna politička snaga emituje građanima jasnu i razumljivu poruku. Ovde mi namera nipošto nije da relativizujem pretnju koju za krhki demokratski poredak predstavlja uspon SRS-a. No, ako za alternativno čitanje ima neke osnove, ponovo se nalazimo na terenu ambivalencija: postoji niz nezadovoljenih političkih potreba i zahteva građana, koje sve imaju, da tako kažemo, dve oštrice – ono što je opasna impresioniranost jedinstvom (nisu li nacisti bili najjedinstvenija stranka vajmarske Nemačke...) *jeste istovremeno* i želja za profilisanjem političke pozornice; ono što je žed za rešenjima (ili „rešenjima“), *jeste i* očekivanje učinkovitosti; i tako dalje. Na kraju krajeva, sve ove teme jesu tradicionalno skliska i mučna pitanja kako političke teorije tako i političke prakse, i izvan naše domaće sredine. Za sada je dovoljno ukazati na to da je sadašnje stanje bolje opisati u kategorijama ambivalencija nego naprosto kao topljenje i nestanak demokratskih potencijala uočenih 2002. Ti potencijali nisu toliko nestali, koliko se manifestuju u iskrivljenoj formi, velikim delom zaslugom samih demokratskih protagonista, koji nisu odgovorili na najvažnije zahteve građanstva: efikasnost u radu, i elementarno poštenje.

Pogledajmo sada koliko su se u odnosu na 2002. promenili – i u čemu se nisu promenili – stavovi prema ličnom angažmanu u političkom životu, bilo samih ispitanika, bilo njihovog okruženja. Slično opštem odnosu prema politici, uz neke nove akcente, i ovde prevladuje nestanak velikih nada, gubitak iluzija, izvestan cinizam, „življenje svog života“, bavljenje preživljavanjem i sopstvenom promocijom, koliko je to moguće u datim uslovima. Građani sebe više ne vide kao (faktički ili normativno) ravnopravne učesnike u opštem preobražaju društva; ne govori se više o „izgradnji nove kuće“ od temelja pa naviše, što je bio čest motiv u prethodnom istraživanju. Umesto zajedničkog, kolektivnog posla, sada se „gledaju svoja posla“.

- Tada sam u to verovao [da su političari doneli promene i nadu]. Danas smatram da je politika tu samo da smrsi konce. Ljudi treba da se bave svojim poslovima. ... Ljudi su postali svesni da te šuplje i prazne priče ne vode nigde. Ljudi su se okrenuli svojim problemima.
- Ja nemam utisak da se ljudima gadi politika. Možda im je samo lakše da ne posvećuju puno pažnje politici i političkim zbivanjima. Znaju da ne mogu uticati na ta zbivanja i više su koncentrisani na rešavanje svoje lične situacije i problema.
- (*Gde se rasula pozitivna energija?*) I bolje mu je [narodu] da živi mirno nego da se uzaludno bori.
- Više nikom politika nije bitna, već preživljavanje. ... Čovek jednostavno diže ruke od razmišljanja o politici i eto, više ne čitam novine, ne gledam televizor ... Znam da se nešto drastično neće promeniti.
- Građani su okrenuti samosnalaženju, da se snađu da nađu sebi neki posao.

Otklon od političkog angažmana u najužem smislu (u strankama, kampanjama itd.) vrlo je jasan, možda i jasniji nego 2002.

- Građani su isuviše preokupirani svojim problemima da bi mogli da delaju u organizovanim građanskim akcijama. Ja mogu da rešavam probleme tako što svoj posao obavljam pošteno, i to je sve.

Tada smo uočili – ispostavlja se, ispravno – da će u postpe-tooktobarskom periodu jedan od ozbiljnih problema biti to što građani imaju veliku želju da učestvuju u političkom životu, ali ne znaju kako, jer raspoložive kanale uticaja, naročito političke stranke, doživljavaju kao zakrčene ili „uzurpirane“ od strane samozvanih pojedinaca (up. *PiSŽ* 70, 73, 83, 293). Danas, stranke se ne kotiraju ništa bolje, možda čak i gore, ako uzmemo u obzir slučajeve nekih starih članova i odanih simpatizera stranaka demokratskog bloka. Jer, ove partije, došavši na vlast 2000. godine – tu je naročito bitan lokalni nivo – pružile su svojim dugogodišnjim aktivistima priliku da „iznutra“ iskuse i steknu bliži uvid u njihovo funkcionisanje, zahvaljujući čemu su u očima mnogih od tih ljudi njihove sopstvene stranke izgubile verodostojnost.

Kao i u prethodnom istraživanju, u opštem odnosu lične svakodnevice i politike prepliću se dve dimenzije: jedna je „preplavljenost“ svakodnevnog života politikom, a druga lično zanimanje za političke teme. Što se tiče prvog, građani danas kažu da se politika nije povukla iz njihovih svakodnevnih života, što je bilo jedno od glavnih normativnih očekivanja od petooktobarske promene. Što se tiče drugog, i u našim intervju-pitanjima i u javnosti preovlađuje teza o opštoj depolitizaciji. Iako se mnogi ispitanici s njome slažu – ponavljaju, ili čak pojačavaju staru frazu „zgodila mi (nam) se politika“ – mnogi je izričito osporavaju: oni tvrde da nije istina da njih same, ili njihovu okolinu, politika ne interesuje.³ Neki uzvraćaju logičnim pitanjem: kada tog interesovanja ne bi bilo, otkud toliki broj i tolika gledanost političkih debatnih emisija na svim TV programima? Najčešća je argumentacija da nije posredi nezanimanje za politička zbivanja, nego razočaranost ponašanjem političara i osećanje lične nemoći da se nešto bitno promeni.

- Nije to nezainteresovanost, nego stvaranje tog malodušnog osećanja da ne može on [narod] da utiče ni na šta. ... Narod vidi da ljudi koji ulaze u vlast u stvari ... to rade isključivo zbog sebe a ne zbog naroda. Vlast nije shvatila da je servis i sluga naroda, nego oni dolaze na vlast radi sebe, a ne radi naroda.

Ako se vratimo na formulacije očekivanja od novih vlasti iz 2002, među njima ćemo, kao jedno od najvažnijih, naći nešto što smo tada nazvali „prećutnim paktom“ između građana i dotadašnje opozicije, kojoj su pomogli da preuzme vlast; njegov suštinski deo sastojao se u tome da će nova vlast napraviti rez u pogledu načina obavljanja javnih funkcija, oživotvorujući, namesto autokratskog modela, model „vlasti kao servisa građana“. Građani, vidimo, nemaju utisak da su demokratski političari ostvarili svoj deo dogovora.

Što se tiče javnog angažmana, ostaje otvorenost za uključivanje u druge vrste društvenih organizacija (nevladine, humanitarne,

---

³ Dosta njih na ovaj ili onaj način izražava dilemu koju jedna Novosađanka eksplicira ovako: „Ja bih vrlo rado da mogu da eliminišem politiku iz sopstvenog života. Mislim da sam to ranije bolje uspevala. Ona je sad baš uzela primat. ... Toliko je preplavila politika svakodnevnog života, tako da više nemam snage i sada ili ću to potpuno ignorisati ili ću joj se prepustiti. Ni jedno ni drugo mi se ne dopada. Moj stav se nalazi u rascepu između totalne odbojnosti i privlačnosti“.

lokalne), mada sa znatno manjim emotivnim investicijama i političkim očekivanjima:

- Ja bih volela da se angažujem. Ne samo politički, to je meni malo strana reč ... ali bih volela da se angažujem u pogledu neke humanitarne akcije ... zajedno sa nekim da se udružim i da pravimo neki boljitak kako za pojedince tako i za jedan kolektiv, kao što je recimo jedna obična zgrada.
- Možda su ljudi malo ciničniji i sputaniji u velikim izjavama i u vezivanju za neke ljude konkretno, jer su se par puta prevarili. .... Učešće u strankama me ne interesuje, jer mislim da ja lično mogu više da ispoljim u organizacijama koje imaju različitu strukturu, to su NVO i neformalne grupe prijatelja. Mogućnosti pojedinca da učini nešto su vrlo male. Ja sam aktivan, ali ne mislim da mogu nešto da promenim, nego to radim da bih se lično osećao bolje.

No, ono što najupečatljivije izbija u prvi plan jeste naglašavanje ličnog angažmana u profesiji: poštenog i predanog rada, stručnog usavršavanja. Izbor da se na pitanje o načinima angažovanja u društvenom životu odgovori sa „da radim svoj posao najbolje što mogu“, znatno je prisutniji nego pre tri godine. Ovo je važno, uza sve ograde umesne zbog specifičnosti uzorka iz 2005.

- Svoj angažman ograničavam na profesionalni rad.
- Jedino što zapažam je da ljudi hoće da rade svoj posao i da izbegavaju da govore o politici.
- Za boljitak društva ... ja već dajem 20 godina svog života medicini i radim potpuno za džabe, maksimalno se trudeći da se edukujem ... Za 10 dinara će pacijentkinja u Kruševcu dobiti nešto zbog čega ja učim i dan danas i zbog čega bih dobila u svetu silne pare.
- Ja trenutno ne vidim tu mogućnost i svoj posao obavljam, korektno, profesionalno i to je moj doprinos. Političko angažovanje ne dolazi u obzir, bilo je prisutno, došle su nove snage i te nove snage treba da guraju ... da one nađu neki boljitak.

Indikativno je da se isti odgovor ponekad nudi i na pitanje „Šta je za vas patriotizam?“:

- Valjda da radiš svoj posao i da poštuješ zakone.

- Patriotizam doživljam kao sopstvenu odgovornost prema onome za šta sam određena da radim u ovoj sredini, da to radim savesno i pošteno.

Još je jedna poenta nagoveštena u nekima od navedenih citata. Reč je o ideji „podele posla“ između građana i političara, čija je pojava bila uočena 2002. Tada su građani bili na neki način razapeti između stava da je politika posao kojim treba da se bave profesionalci, i stava da je politika nešto suviše krupno i značajno za celu zajednicu da bi se prepustila političarima. Sada je, čini se, onaj prvi stav pretegao, sa svom rezigniranošću i razočaranjem u kvalitet političkih ličnosti kojima društvo raspolaže:

- Dosta dugo je među nama vladalo uverenje da smo svi sposobni da vodimo politiku, da smo Bogom dani za te uloge. Posle 5. oktobra, shvatili smo da nismo baš svi u stanju da vodimo politike.
- Kad se udaljim i pogledam ovako Srbiju, život i sve, vidim da tu nema napretka, zato što izgleda Srbiji treba samo vlast, da donese zakon, pa po zakonu da se ponašamo, a mi sami ne možemo to da osmislimo.

Drugim rečima, postoje poslovi koje mogu da obave jedino profesionalni političari. Ovi kakve mi imamo ne valjaju, ali kakvi god da su, mi, građani-laici, ne možemo da ih u tome zamenimo.

Kad daju svoje opšte ocene raspoloženja u društvu, ispitanici o navedenim promenama u stavovima najčešće govore u izrazito kritičkom tonu, opisujući ih kao širenje egoizma i odsustvo solidarnosti.

- Ljudi više i ne razmišljaju o nadi za bolju budućnost, jednostavno žive od danas do sutra. .... Svi su nervozni, svi jure, imaju sitnoposednička razmišljanja, misle samo na sebe.
- Ljudi su se uvukli u neku svoju ljušturu, nemaju više onog duha, raspoloženja koji je ranije blistao.
- Ljudi se zatvaraju u sebe. U opštoj krizi morala nestaju i ostaci solidarnosti među ljudima.

Međutim, još jednom se ista stvar može sagledati i sa druge strane. „Atomizaciju“ društva, koju ispitanici konstatuju, nije lako odvojiti od *individualizacije*. Ako ljudi ulažu napor da zarade, uspeju u životu i poboljšaju stanje svoje porodice, to nije samo loš kapital

na nivou društva – utoliko pre što se toliko često pominje spremnost za pošteno angažovanje u svojoj profesiji. Možda je sve ovo povezano i sa spoznajom da se društveno ustrojstvo definitivno menja u kapitalizam, koji podrazumeva pre svega individualističko traganje za sopstvenim interesom. Dakle, to okretanje sebi, to „gledaj da preživiš kako znaš i umeš“, može ukazivati na modernizacijsko širenje individualizma i racionalno sagledavanje svog položaja kao aktera u društvu. Individualnost kao vrednost nedvosmisleno izranja u nekim intervjuima:

- Po meni je glavni razlog [za opadanje pozitivne energije] opasuljivanje. Ja sam pre tri godine mislila da sve ono što činim, radim zbog budućnosti moje dece. A onda sam jednog trenutka postala svesna ... i ja se sada pitam: gde sam tu ja? Znači, htela sam tu promenu da se desi i zbog sebe, ne samo zbog dece. Znači, čovek je izbacio to – ja!
- Jedino želim da radim na sebi, verujući da samo jaki individualac može uzeti kvalitetno učešće u društvu.

Ovo je nešto novo, ali se nadovezuje na prethodne procese. Pre tri godine, jedan od važnih momenata tumačenja 5. oktobra bilo je snažno očekivanje, i snažna želja građana, da će ih ta promena osloboditi pritiska da stalno prate politička zbivanja i omogućiti im da se, konačno, okrenu sopstvenim životnim ciljevima i planovima. Ako je bilo razloga da se taj motiv, u ono vreme, nazove jednom od sastavnica „nove racionalnosti“ u političkoj kulturi Srbije, ima osnova i da se tekući proces – pa makar ga označavali kao „atomizaciju“ ili „privatizaciju“ – protumači kao njegov logični nastavak. Razlika u retorici i vrednovanju je takođe logična i ne treba da nas zavara: možda je nešto što se, u razdoblju povišenog kolektivnog adrenalina, formulisalo kao oduševljeno očekivanje, zaista isto ono što se, u doba opšte razočaranosti, kritikuje kao promena dostojna osude. Pre tri godine, od političke sfere se očekivalo pre svega da formira jasan i stabilan opšti okvir u kojem će se svekoliki društveni život odvijati. Danas, građani nemaju osećaj da su to dobili;⁴ pa pošto *ni to* nisu dobili, oni manje-više „dižu ruke“ od politike, odustaju od bilo

---

⁴ Mada se, ispod verbalne površine, nazire da građani ipak jesu svesni da taj okvir danas postoji u mnogo većoj meri nego onda. Možda se, dakle, pre može reći da su ljudi nezadovoljni *kvalitetom* tog okvira, pa svoju ljutnju iskazuju tvrdeći da ga uopšte nema.

kakvih očekivanja iz tog pravca. Sve manje upiru pogled u politiku i sve manje veruju da će ona, nekim čarobnim štapićem, doneti boljitak njima i njihovoj porodici; ne može se reći da toga uopšte nema, ali sigurno ima manje nego pre tri godine. Deviza koja danas najviše važi jeste „u se i u svoje kljuse“.

Kao zaključak se može reći da je, bez sumnje, iščilela republikanska energija iz razdoblja neposredno posle 5. oktobra, ona želja za neposrednim i opsežnim učešćem u istorijskim, kolektivnim zbivanjima: to je bilo stanje intenzivnog nadanja i iščekivanja, vezivanja sopstvenog života za političke događaje, jakih emocija i snažnih opredeljivanja, velike spremnosti da čovek sebe ugradi u kolektivni projekt izgradnje „nove Srbije“. Na mestu toga danas imamo hlađenje i distanciranje, razvezivanje spone između „ja“ i politike. Negativne implikacije te promene su očigledne. Ali, realno posmatrano, jedno političko društvo i ne može dugo da bude u stanju euforije – onoga što je jedan ispitanik nazvao „zanesenošću revolucijom“.⁵ Opšte „smirivanje“, normalizacija odnosa prema politici na strani građana možda odslikava jednu vrstu normalizacije samog političkog života, takvog kakav jeste; nešto što bi se to moglo nazvati „stabilizacijom na niskom nivou funkcionisanja“. Pre tri godine, i u političkim stavovima i u političkoj realnosti imali smo doživljaj praznog prostora, čistine, otvorenosti svih opcija, koji je Milan Podunavac nazvao „konstitucionalnom šansom“. Danas, na oba plana taj prozor je zatvoren. Velika većina ispitanika za time žali, što retrospektivno pokazuje koliko je građanima značilo širenje prostora sudelovanja u odlučivanju o sudbini sopstvenog društva. U ključu tipologije političkih kultura Almonda i Verbe, ovo bi moglo značiti, za neke možda iznenađujuću, sklonost participativnosti pre nego parohijalnosti. Međutim, žaljenje za tim prošlim periodom ponekad je praćeno hladnom trezvenošću, koju osećamo u rečima poput ovih:

- [*Gde se rasula pozitivna energija?*] Sva ta snaga se rasula u više političkih opcija, odnosno u veći broj stranaka. Ta energija se više nikada neće ponoviti. Sada je ostalo na građanima da u moru stranaka ipak bira između dve političke opcije.

---

⁵ Tačan navod glasi ovako: „To bih ja nazvao ‘zanesenost revolucijom’, skida se breme i sve se čini lako, skinuli smo Miloševića i sad je sve lako. Međutim, nije lako, jako je komplikovano“.

Ako neke nade u boljitak danas ima, ona bi se mogla nazvati „rezniranom nadom“: više nema poverenja u „nas“ i „naše snage“, u to da ćemo „mi“ da izgradimo novu i bolju Srbiju; sada to zavisi od našeg okruženja, od opštih globalnih tendencija, neumitnih procesa koji su na delu i oko nas i kod nas.

- Bojim se da će morati, da li ćemo mi svojom voljom, ili će neko da nas natera da se uključimo u sve integracije, jednostavno ne smemo da ostanemo sami.

To stanje duha, koje na ovaj ili onaj način iskazuju mnogi sagovornici, najrečitije je formulisao jedan Valjevac:

- Srbija je kao namagnetisana kuglica u nekom kanalu i to se ne može zaustaviti. Kuglica nailazi na prepreke, ali ide dalje.

Promena društvenog sistema: kapitalizam, ali kakav?

Odeljak posvećen promeni društvenog sistema nastao je kao svojevrсни nusproizvod analize, budući da to nije bilo predviđeno kao zasebna tema u našim intervjuima. Indikativno je, međutim, da su građani o tome progovorili, odgovarajući na druga pitanja – ponajviše, mada ne isključivo, na ono „Ko danas drži moć u Srbiji?“.

Najpre treba primetiti da se govor o preobražaju društvenog ustrojstva, iz nedefinisanog, kvazisocijalističkog sistema kakav je bio na snazi 2000. u neku vrstu kapitalizma, danas razlikuje od onog iz 2002. po tome što to sada više nije apstraktno razmišljanje i nejasno iščekivanje, nego je postalo deo stvarnog iskustva građana, koji se onda prema njemu tako i opredeljuju.

I ovde su, očekivano, prisutne ambivalencije, i to u dva osnona vida: 1) kao kolebanja u percepciji realnih zbivanja i stavu prema njima, i 2) kao protivrečnosti sadržanih u samoj percipiranoj realnosti.

1) Ambivalencija s kojom se građani odnose prema „kapitalizaciji“ društva izražava se tako što je malo ko apsolutni zagovornik ili protivnik „novog“ sistema, kao i „starog“, već preovlađuju mešovite ocene i osećanja. Naravno, postoji izvestan raspon razlika među ispitanicima, od „kapitalističkih“ do „socijalističkih“ stanovišta, uz mnogo nijansi. Jedan manji broj bezrezervno podržava sve reformske zahvate (npr. brzu i temeljnu privatizaciju), želi Srbiju što pre da vidi u „pravom“ kapitalizmu i nema mnogo razumevanja za

socijalne proteste i sindikalne akcije. Ispitanici koji se najviše približavaju „čistom“ prokapitalističkom opredeljenju obično ističu nespremnost društva – prema kojem govornik, u tom kontekstu, uspostavlja jasnu distancu – za neophodne promene navika.

- Još uvek ne mogu da se reše tih misli uravnolovke, da smo svi ljudi isti, da ne znam ovo, ne znam ono. Svi kukaju da nema posla. Međutim, kad im ponude posao, niko neće da radi. Jer javlja se ono, „ko, ja to da ti radim“, taj osećaj veće lične vrednosti u sudaru sa ekonomskim problemom da se preživi oni shvataju kao degradaciju ličnosti a ne kao osnovnu potrebu da se preživi.

No, čak i takvi ispitanici zadržavaju kritičnost prema nekim aspektima načina sprovođenja reformi, kao ovaj Kragujevčanin, koji je inače zanimljiv zato što, iako sindikalista, ima jasan prokapitalistički stav:

- Jednostavno sve zemlje u tranziciji su to mnogo brže uradile, i istina mnogo bolnije, kad se nešto hiruški odstranjuje to se duboko zareže i malo duže krvari, ali ispod njega ostane zdravo. A mi smo to samo grebali, grebali i napravili mnogo veću ranu. [uz nabranje sumnjivih slučajeva privatizacije]

Drugi, brojniji, nisu oduševljeni onim što se dešava; izričito ili manje izričito, oni ne podržavaju prerastanje privrednog i društvenog poretka u kapitalizam i žale za socijalnim aspektima prethodnog poretka (ili poredaka):

- Tako da je malom čoveku bezbrižniji život bio pre promena nego sada. Možda je bio mali kolač koji se delio, ali mislim da je ravnomernije ili pravilnije deljen, da su svi imali nešto od tog kolača, a sad, da li je on bio realno zarađen ili nije, ne mogu da kažem. ... Ako demokratska vlast znači stvaranje tajkuna, dotada se i nije znalo šta to znači, neko im je to omogućio. ... ljudi su nostalgичni za socijalnom sigurnošću koju je nudio komunizam.
- Prema tome, ja se pitam, zato što sam živeo i radio u periodu kada je bio socijalizam i periodu koji je sada kapitalizam. Mi nismo ni ušli u kapitalizam, pa smo uleteli u socijalizam. A sad smo iz socijalizma se vratili ne u kapitalizam nego u robovlasnički period, a to znači da nam se uzima sve ono što predstavlja mogućnost naše egzistencije.

Međutim, važno je primetiti da i u ovoj grupi gotovo svi shvataju da je na delu objektivan i nezaustavljiv proces; za to su indikativne sintagme poput „ne može drugačije“, „tako mora“ i slično.

- Pa tamo [među privatnicima] se zarađuje više, najverovatnije, a i tamo je mnogo veće ulaganje i tamo je jedan pos’o rizika preživljavanje. Znači, mi smo uljuljkani nekim minimalcima koje primamo sa kojima ne možemo ni običan život voditi, ali opet na neki način ... nismo doneli neku veliku odluku. ... Ovo što će se privatizovati, ipak će se raditi u firmama koje će imati vlasnika pa će biti možda drugačije, jedino treba da se prođe taj tranzit bolno kao što ide.

U ime mnogih, te ambivalencije možda najjasnije izražava sredovečni Kragujevčanin:

- Paradoksalno, ja sada nisam pristalica kapitalizma, ali otprilike ću da budem. ... kada vidite da ovi koji nisu kapitalisti u pravom smislu reči ne mogu ništa da urade i da mi tonemo sve dublje. ... Pojavljuje se Karić, čovek koji je kapitalista i on to ne krije, koji je razvio posao u svetu koji plaća ekstra profit, koji je u zemlji, koji pomaže dosta... Nisam ja laik da neće on da ima profita i svega toga. Kapitalista je kapitalista.

Prema našim ispitanicima, odgovor na pitanje „Ko drži moć u Srbiji?“ veoma je prost: oni koji imaju pare. Uz iznenađujuću jednostupnost, ovaj odgovor se varira na desetine načina:

- Mislim da drže ljudi koji imaju para i da je para ta glavna.
- Narod danas pokreću izgleda isključivo pare.
- Moć drži kapital.
- Realnu vlast drže u Srbiji oni koji imaju pare. Ljudi su ovde hipnotisani parama. Sve će učiniti da bi se novca dočepali. Ko ima pare, taj ovde ima sve. Ovde i zakoni mogu da se promene ako imaš novac.

Mešovitost stavova prema opaženoj svemoći novca ogleda se u tome što, s jedne strane, ona upućuje na jedan aspekt nastajućeg kapitalizma, odnosno odražava realističnu percepciju promene načela društvene organizacije i individualnog napredovanja u njoj – kapital, kalkulativnost, instrumentalnost, nasuprot moralu i ideologiji. S druge pak strane, ocena objektivnog stanja često se koriguje

izvesnim nejasnim normativnim postavkama o tome kako bi, zapravo, „trebalo“ da se gradi društvo, pa makar i kapitalističko. Kada se tu prave vrednosna podvajanja, ona se izražavaju kao dvojnost između rđavog „golog novca“, i dobrog „rada“.

- Na delu je nerad, prevara, postizanje nekog statusa raznim sredstvima, a ne radom, poštenjem, pravim stvarima, nego se to nastoji postići novcem, jer ako imam novac ja mogu negde proći, a ako nemam ja sam tu gde sam.
- Ljudi koji rukovode javnim preduzećima samo love u mutnom. Niko se ne zalaže za javni boljitak. Svi gledaju da ukradu neki novac i krenu u privatni biznis.

Stav „novac – dobro, hajde, ali gde je tu poštenje“, svakako, ima veze s drugim tipom protivrečnosti – kriminalizacijom tranzicije u Srbiji, koja je predmet narednog odeljka, ali smatram da se ne može svesti samo na nju. Vrednost apstraktnog „rada“ i „poštenja“ imala je istaknuto mesto i u vizijama poželjne budućnosti izraženim 2002. Ona se verovatno, bar jednim delom, može pripisati nasleđu socijalističke retorike. Međutim, „poštenu rad“ se dâ uklopiti i u određenu viziju kapitalizma. Problem koji najveći deo ispitanih građana ima sa tekućim društvenim preobražajem nije tek zgađenost nad udelom sumnjivog novca – čiji značaj u realnim okvirima ne treba potcenjivati – već i to što očajnički priželjkuju privredni oporavak, za koji znaju da je kapital neophodan, ali ne bi svaku vrstu kapitala; hteli bi posao, ali ne i eksploataciju; razumeju da je preduzetništvo bitno, ali bi voleli da ono bude kontrolisano, i to nekom vrstom moralne instance nejasnog porekla i lokacije (up. „rad, poštenje, prave stvari“ iz gornjeg citata). Ovde je, svakako, reč o uobičajenim dilemama koje su pratile sve dosadašnje postsocijalističke preobražaje, s time što je odbojnost prema kapitalizmu, pogotovo u neoliberalnoj verziji, možda snažnija u Srbiji nego drugde.⁶

Upadljivo često, to da „para vrti sve“ dopunjuje se i objašnjenjem u pogledu nosilaca i načina sticanja ekonomskog kapitala: posređi su ličnosti koje su se brzo obogatile u prethodnom režimu, zahvaljujući vezama sa političkim moćnicima. Ta veza, obično se dodaje, nije prekinuta ni danas, s novim vlastodržcima. Ambлемatsko ime koje

---

⁶ Na to ukazuju istraživanja nekih autora, npr. S. Antonića i S. Mihailovića.

se u tom kontekstu neprestano pominje jeste Karić, a u manjoj meri Mišković.

- Drže ovi koji imaju para, Karići, Mišković, „Delta“, ja mislim da su oni.
- Ljudi koji su vezani za one koji imaju moć, ljudi koji imaju pare, koji su se obogatili u prethodnom sistemu, koji su se za vreme Miloševića i ranije obogatili, a možda i posle toga, posle onih promena 2001. I oni preko tih stranaka pokušavaju i drže vlast, praktično iz senke, ali svojim parama.
- Tajkuni imaju u Srbiji moć u svojim rukama. Vidljivi su Karići, Miškovići, ali većina tajkuna je nepoznata široj javnosti.
- Moć u Srbiji drže oni ljudi koji su za vreme Miloševića imali ekonomsku moć. Ta njihova ekonomska moć nije uništena, oni su i dalje prisutni u vlasti indirektno. Finansirali su mnoge partije iz opozicije. Tako da je sve to povezano, jer kako vreme odmiče vidi se kako je sve to bilo povezano.
- Miloševićevi tajkuni, i oni koji su za vreme njegovog režima... Ne verujem da ih je bilo toliko pre. ... Ta „Delta“, Karić, to su ljudi koji su neverovatne ekonomske moći u odnosu na stanje u kojoj se privreda u Srbiji nalazi.

Što se tiče odnosa između ekonomskog i političkog kapitala, uglavnom se smatra da je ekonomski primaran i da politički od njega zavisi, da on „kupi“ političku moć:

- U ovom trenutku, ipak najveću moć u Srbiji imaju ekonomski centri moći. ... Ta ekonomska moć diktira mnogo čega drugoga po najvećim političkim krugovima.
- Postoje ekonomski centri moći kod nas, a političari su im samo produžena ruka.

Usamljeno suprotno mišljenje tvrdi da je uticaj obrnut, odnosno da je politička pozicija neophodna za ekonomski uspeh:

- U Srbiji da bi imao ekonomsku moć, moraš da imaš i političku moć.

Bez obzira na smer uticaja, važno je napomenuti da ispitanici samoinicijativno progovaraju o sprezi politike i ekonomije i ocenjuju je kao izuzetno čvrstu. I još važnije, oni smatraju da to nije dobro – mnogi upravo u toj sprezi vide glavni uzrok sporog napredovanja društva.

Jedino što konkuriše novcu – jedini centar moći koji se još identifikuje – jeste „svet“, „međunarodna zajednica“.

- Takođe i iz sveta nam diriguju.
- Moć u rukama drži međunarodna zajednica i kapital stečen u vremenu unazad i koji se ubacuje kroz razne vidove.

Bez obzira na vrednosni odnos, ova konstatacija je drugi način da se realistično proceni trenutni međunarodni položaj Srbije, koji je već došao do izražaja kroz osećanje „rezignirane nade“.

2) Drugi nivo javljanja ambivalencija u pogledu promene društvenog ustrojstva tiče se protivrečnosti sadržanih u samoj realnosti koja se percipira. Kada se prevlast novca kao faktora uticaja, eksplicitno ili implicitno, sagledava kao indikator prelaska u kapitalizam, vrednosni naboj takve ocene jeste, bar načelno, neutralan. S druge pak strane, vrlo često se o toj promeni temelja društvene moći govori u sprezi sa sveprisutnošću kriminala: bilo sasvim direktno, da „mafija vlada Srbijom“ i da je to najveći problem zemlje, bilo zaobilazno – da su najmoćniji oni koji su se obogatili zahvaljujući bliskosti s prethodnim režimima, u kom slučaju je ton više rezigniran no ogorčen (to je tako, tu se ništa ne može, „tako su se i Kenedijevi obogatili“ itd.).

- Postoje politički i privredno-kriminalni centri koji drže vlast.
- Najveći problem u našem društvu su kriminalci. Oni su bogatiji od države. Kriminalci kupuju političare. Političari predstavljaju u stvari njih, a ne narod. Oni su vladari iz senke. ... Oni su iznad zakona. Zapravo, zakon je u njihovim rukama. ... Verovao sam da se problemi mogu rešiti na izborima, ali jasno je da kapital upravlja politikom.
- Mislim da i ovde ima dosta učešća kriminala, jer oni i finansiraju i vuku i traže i kanališu u neku ruku i politiku.
- Mislim da od toga živi jedna posebna kategorija ljudi koja je na granici između kriminala i onoga što nije kriminalno. Oni koji imaju sredstva, koji su prigrabili sva materijalna dobra, vlast. Vlast će sve to da zaštititi i da pokrije.
- Ja lično mislim mafija, na svim nivoima. Duboko sam ubeđena da mafija u belim rukavicama vlada Srbijom.

Ovaj drugi aspekt prevlasti novca kao osnove za upliv u društvena zbivanja, dakle nelegalnost novca, ukazuje na problematičnost procesa promene društvenog poretka: nije sigurno da li

Srbija prerasta u „normalno“ kapitalističko društvo – pa su problemi samo stvar prelaznog razdoblja – ili u beznadežno kriminalizovano društvo. Dakle, pitanje više nije „da li“ kapitalizam, već „kakav“ kapitalizam.

Tabloidi, građani i demokratska javnost

Pitanjem o tabloidima želeli smo da čujemo šta građani misle o njima, o snazi i vrsti njihovog uticaja na javno mnjenje, te o razlozima njihove popularnosti. Ovu temu treba uklopiti u širu temu demokratske javnosti, čije je odsustvo i pre i posle 2000. često navođeno kao jedna od osnovnih otežica u procesa izgradnje demokratije u Srbiji. Tu su relevantna pitanja kao što su: da li je u Srbiji u toku nastanak istinske javne sfere, onako kako je ona normativno definisana u liberalno-demokratskoj teoriji; nadalje – i značajnije za istraživanje ovog tipa – da li građani sami uočavaju potrebu za javnošću, šta je za njih javnost, o čemu i na koji način oni smatraju da u javnosti treba govoriti; i konačno, da li se tabloidi mogu shvatiti kao činilac takve, normativno određene javne sfere – da li oni u tom poslu više pomažu ili odmažu.

Stavovi u vezi s ovom temom se, očekivano, grupišu u tri tipa.

1) Jedna, najbrojnija grupa, tabloide ocenjuje negativno, najčešće izuzetno negativno, i to sa strašću. Što se brojnosti ove grupe tiče, ponovo treba imati na umu sastav našeg uzorka: tabloidi, opšte je poznato, i ne ciljaju prvenstveno na visokoobrazovane urbane stručnjake, koji su u uzorku prezastupljeni. Što se pak žestine negativne ocene tiče, tema tabloida je najviše od svih tema u upitniku izazivala strategiju samodistanciranja. Više no ijedna druga linija podele (politička, aktivistička, vrednosna, po stilu života, po materijalnom statusu itd), podela oko tabloida doživljava se kao binarna suprotstavljenost između „mene“ („nas“), koji prezirem tabloide, i nekih „drugih“, koji ih čitaju. Ovde, svakako, neku ulogu igra i moment socijalne diferencijacije, odnosno burdijeovske „distinkcije“.

Prema mišljenju protivnika, tabloidi plasiraju gole laži, ili poluistine, koje čitaoci niti mogu niti žele da provere; ne primenjuju se zakonske sankcije protiv objavljivanja laži i kleveta. Uticaj tabloida na kreiranje mnjenja građana (uz uobičajeno preciziranje: „onih neobrazovanih“, „neukog naroda“ i slično) uglavnom se

smatra velikim.⁷ Ono što u njima izađe postaje tema svakodnevnih razgovora bez obzira na istinitost:

- Narod uopšte ne proverava istinitost i verodostojnost određenih iskaza, ali u razgovoru uvek uzima te podatke. Kad ja kažem – pa nije to tako, on kaže: pa piše u „Kuriru“, piše u „Nacionalu“, slušao sam ja na Pinku. Znači više veruju tim nekim tabloidima, žutoj štampi... A moral naroda više nije takav, ili njihova saznajna moć nije više takva da traži istinu, i na kraju možda ga istina i ne zanima baš mnogo. Ne želi da je čuje, lepše mu ovo zvuči što je u tabloidu i veću pažnju će da izazove neka budalaština.
- Na onaj običan neobrazovan svet puno deluju. Verujem da utiču i na njihovo mišljenje koje se odražava na izborima. Pod neobrazovan narod mislim ... generalno neobrazovani, iskompleksirani, neostvareni. Ovde jako puno ljudi ima komplekse i frustraciju zato što ne rade, nemaju pare.

Popularnost tabloida se objašnjava golicavom privlačnošću senzacionalnih sadržaja, koji nude površno uzbuđenje i zabavu bez ikakvog napora, otklanjajući porebu za razmišljanjem:

- Ljudi po prirodi više vole da čuju neku aferu i laž. Laž je uvek zanimljivija od istine.
- Prosečan građanin je sklon senzacijama, više voli da vodi tuđe brige nego svoje, i voli da rešava više tuđe probleme, a da svoje ostavi negde po strani i da kaže kako ih nema.

Uza šta se, u nekim slučajevima, pominje i postojanje neke „namere“ koja stoji iza takvog sadržaja: cilj je uljuljkati i demobilisati građane:

- I ne čitam štampu, jer sve se svelo na neke populističke stvari, koje će narodu da zamažu oči da ne budu svesni osnovnih problema.
- Pobjrojani mediji najdirektnije kreiraju javno mnjenje. Oni kreiraju kulturni ambijent koji pogoduje političkim manipulacijama.

---

⁷ Jedan mladi Novosađanin je zanimljiv izuzetak: „One jesu strašne i glupave, ali mislim da nisu najbitnije. ... Mislim da štampa nije prva koja deluje, ona je sporedna. Zvanična politika je ta koja je najvažnija“.

- To sve doživljam kao smišljeno. Što više senzacija, trač varijanti, skandala, šokirajućih otkrića – to se čovek sve više udaljava od sebe, sopstvenih potreba i mogućnosti da se izgradi i formira kao autentična i zrela ličnost.

Pri tom, nije uvek jasno ko bi bio taj zlonamerni subjekt koji stoji „iza“: jesu li to tajanstveni tajkuni i kriminalci povezani s određenim političkim opcijama, neka konkretna stranka ili ličnost, je li to vlast, jesu li to uopšteno „moćnici“? Najčešće, subjekt ostaje nejasan i u mraku, mada se ponekad govori o sumnjivoj finansijskoj pozadini tabloida, od kojih se potom, logično, onda i očekuje da rade u korist nekih interesa.

- Generalno ljudi vole senzacije, jako puno ljudi i ovi igraju na tu kartu. A iza njih stoji neko kome te igre odgovoraju. Ljudi se ne pitaju da li je to istinito jer mi još uvek nemamo tu medijsku odgovornost. Još uvek se mogu objavljivati neistine, a da niko za to ne odgovara. Naročito ako iza tih neistina stoji neko moćan.
- Sve to navodi na zaključak da su ti časopisi povezani sa visokim krugovima nekih obaveštajnih službi. Pronalazili su mnoge ljude koji su bili kompromitovani u jednoj vlasti ili u drugoj, i oni su svojim izjavama tim časopisima digli rejting kakav sada imaju.

Tabloidi žive od loših vesti i šire mračno raspoloženje:

- Ako se radi nešto dobro onda se o tome ne piše, a ako se radi nešto loše onda se piše bože sačuvaj.
- Mediji koje ste nabrojali samo pune ljude negativnom energijom. Kad je „Kurir“ za nekoga rekao nešto lepo? Nikada. ... Ne znam ko je vlasnik tih listova. Ne želim ni da ih čitam. Nemoguće je da se u Srbiji za 24 časa ne dogodi ništa lepo. Kad budu i o tome pisali, možda ću ih čitati.
- Oni samo tružu ljude. Nije mi jasno šta ljude privlači da kupuju te novine. „Kurir“ sam dva puta kupio. U tim novinama nema ništa suvislo. Valjda ti ogromni senzacionalistički naslovi privuku ljude. I ne traže nikakav napor. ... Kao da jedva čekaju da se neko zlo dogodi. Nevolje, ekscesi, nesreće su hrana za medije.

Vrlo je pronicljivo zapažanje jedne ispitanice:

- A narod voli da čuje da je neko moćan nešto zgrešio. Mi smo 50 godina svi nešto sitno krali, počev od WC papira, pa nam onda jako prija kad čujemo da je neko veliki nešto veliko ukrao. Opravdavamo naše sitno. Šta ćeš, lopovska država. „Mogu ja WC papir, ako neko nešto veliko krade“ – tako misli naš narod.

Nekoliko ispitanika je svesno opasnosti koje se kriju u medijima: mediji, pa ni tabloidi, nisu igračka, ne bi ih trebalo ignorisati kao nešto ružno ali nevažno, jer njihova moć je velika:

- Ima i mladih ljudi kojima zbog natpisa i naslova u jednom „Kuriru“ može da se uništi karijera, ili porodica, ili brak.

Nadalje, tabloidi banalizuju važna pitanja, pretvarajući probleme za ozbiljnu javnu raspravu u materijal za senzacije i tračeve:

- Mene je pogodila pogibija dva vojnika u kasarni u Topčideru. Toliko su ispirali usta sa tom tragedijom da bi na kraju sve ostalo na trač nivou, kao da nije reč o ljudskim životima.

Za ovu grupu ispitanika, tabloidi su bez sumnje štetni i destruktivni za razvoj normativno shvaćene javne sfere.

2) Druga, mešovita grupa slaže se s prvom u pogledu mnogih elemenata opisa tabloida – senzacionalizam, nizak nivo, nezahtevnost, sumnjiva pozadina – ali se od nje razlikuje po oceni i stavu prema njima. Oni tabloide ne odbacuju apriorno – nemaju mnogo protiv njih, ponekad ih i sami čitaju – i smatraju da takvi mediji imaju svoje mesto u društvu. Donekle realnije od prve grupe, ovi ispitanici ocenjuju da nije toliko problem u senzacionalizmu žute štampe – razumevajući da takve štampe ima u svim zemljama i da je svugde najtiražnija – koliko u odsustvu zakonske regulative koja bi onemogućavala plasiranje najštetnijih neistina i nekažnjenost najcrnijih kleveta.

- Simpatično je meni to što sada svašta može da se pročita. Međutim, pazite, mora neko da plati kaznu, kao što je svuda normalno, za one laži, za one neistine što kaže. Ja to još nisam čula, da je neki list zatvoren zbog toga. Čula sam laži po svim listovima, i po „Glasu“ i „Blicu“ i „Kuriru“, a niko nije dobio kaznu.

Potražnju za tom vrstom medijskih sadržaja oni objašnjavaju kao logičnu posledicu krize i neizvesnosti u društvu:

- Naši mediju utiču na raspoloženja građana, jer svaki čovek traži odgovore. Jer ako ima primanja od 4500 din. mesečno, on preko toga možda dobija odgovor, zašto ima toliko. Jer, svaka ličnost koja se pojavi na naslovnoj strani, da je ukrao milione... To je neka vrsta odgovora tom čoveku.
- Oni ciljaju na populaciju kojoj je potrebno da se saopšte senzacionalističke, skandalske afere. ... Ali u ovom kontekstu političkih afera narodu je i to potrebno.

No, ono po čemu se najjasnije razlikuju od prve grupe jeste dozvoljavanje mogućnosti da tabloidi objavljuju istinite informacije koje neko želi da sakrije, dakle da doprinose otvaranju i jačanju javnosti kao kritičke instance u odnosu na posednike raznih vidova moći. Iako su svesni da nije istina sve što se tamo pojavi, veruju u načelo „gde ima dima, ima i vatre“:

- Ipak, ti mediji ... nekad otvaraju teme koje očigledno neko želi da zadrži. Nema čistih sredina, i sterilnih. Uvek je neko upljao ruke. Nešto što je izgledalo kao bombastična laž, pokazalo se da ima vatre.
- Sa druge strane ... gde ima dima ima i vatre. ... Senzacionalistička štampa ... može biti indikativna, ako ništa drugo. Ako se neke slike objave, neki faksimili, znači da to postoji, voleli mi te novine ili ne. Da li treba samo „Politika“ ili NIN da pišu nešto ozbiljno? Pa, kada su i oni pisali o nekim stvarima, nije im se verovalo.

3) Konačno, treća grupa, koja obuhvata čitaoce tabloida, posmatra ih pozitivno, kao neku vrstu ploda borbe protiv cenzure, za slobodu štampe. Makar nam se i ne sviđalo to što smo dobili, za to smo se borili:

- To se uklapa u one zahteve otvorenosti, demokratije, da svi mediji mogu da rade i funkcionišu. ... Ali i pored tih istina verovatno ima i nekih provlačenja i nekih neistinitih informacija, koje sad ne podležu kažnjavanju. Nažalost, ljudi sada vide da bi to trebalo kažnjavati, ali kako, kad su se zalagali za ovakav način. [čitalac „Kurira“]

Ponavlja se teza o tabloidima kao faktoru slobodne javnosti iz prethodne grupe, samo s manje ograda:

- [Čita „sve živo“, najviše ceni „Politiku“ i „V. novosti“] Ali verujem i ovoj drugoj štampi, jer ne može toliko da se izmisli. Onda se razočaram, na šta su ljudi sve spremni i šta se sve razotkrije.

Sve u svemu, precizni odgovori na orijentaciona pitanja izneta na početku ovog odeljka nisu se mogli dobiti; ali jeste dobijeno mnoštvo zanimljivih iskaza, koji pokazuju da građani – kakav god bio njihov stav prema tabloidima – razmišljaju o problemu javnosti, da je to pitanje za njih važno i da mu posvećuju pažnju; i da skoro bez izuzetka usvajaju normativnu pretpostavku o značaju javnosti za demokratski život. Zbog osobene prirode našeg uzorka, teško je oceniti koliko, i kako, politički tabloidi utiču na građane i oblikuju njihovo mišljenje. Ali i mimo tog metodološkog ograničenja, i ovde je posredi jedna varijanta ambivalentnosti, odnosno „dvogubosti“ tranzicionih procesa. S jedne strane, neophodna je što veća transparentnost, dakle neograničena otvorenost tema, dostupnih podataka i tumačenja, kako bi se „držali na oku“ nosioci vlasti i moći. S druge strane, upravo povišena potreba građana za tom vrstom obaveštenja – plus njihova odranije ustaljena očekivanja da moćnici rade rdave stvari – čini ih manje kritičnima prema materiji koja im se servira. Posledica može biti pojačavanje zgađenosti nad politikom uopšte, dakle jačanje uverenja da su „sve to lopovi“. Iz toga, opet, slede dve vrste posledica: prvo, odustajanje od svakog nastojanja da se moćnici pozovu na odgovornost („kad je već sve tako prljavo, nema svrhe u to se petljati“); i drugo, sužavanje prostora za diferenciranje na paleti političke ponude („svi su oni isti“). Uz to, banalizacija i senzacionalizacija svake teme, svođenje krupnih pitanja na estradne tračeve, smanjuje šanse za kultivisanje kolektivne sposobnosti za vođenje sadržajne i delotvorne javne debate o ozbiljnim pitanjima. Ako su ovi procesi u toku, to bi bilo produžavanje i intenziviranje one neprozirne društvene komunikacije koju smo, vezi s pitanjem javnosti, identifikovali i 2002, označivši je kao opasnost od stvaranja „društvenog nereda u kom su sve krave crne“ (*PiSŽ* 89-90).

Međutim, u našem materijalu nije dobijena potvrda da su ljudi koji čitaju tabloide previše obeleženi tom svojom praksom: da su

izgubili predstavu o tome šta je ozbiljna javna debata, da su izgubili sposobnost selekcije važnih i nevažnih pitanja, ili da su počeli da uzimaju zdravo za gotovo sve što im se servira – što bi protivrečilo nalazu iz 2002. da je dugogodišnje iskustvo sa manipulacijom preko kontrolisanih medija razvilo kod građana visoke kritičke pragove u odnosu na medijske sadržaje (skeptičnost, umeće filtriranja i tehnike unakrsnog proveravanja informacija). Dakle, nismo dobili osnova da tvrdimo da tabloidi „upropašćuju“ javnost u Srbiji. No, treba imati na umu da se naš uzorak sastojao pretežno od politički veoma pi-smenih ljudi, koji su samim tim i otporniji na dejstvo tabloida.

Ivana Spasić

POLITICS AND EVERYDAY LIFE IN SERBIA IN 2005:
VIEWS OF POLITICS, CHANGE OF SOCIAL SYSTEM,
THE PUBLIC SPHERE

Summary

The paper offers an analysis of the interview data collected in the project „Politics and Everyday Life – Three Years Later“ in terms of three main topics: attitudes to the political sphere, change of social system, and the democratic public sphere. The analysis focuses on ambivalences expressed in the responses which, under the surface of overall disappointment and discontent, may contain preserved results of the previously achieved „social learning“ and their positive potentials. The main objective was to examine to what extent the processes of political maturation of citizens, identified in the 2002 study, have continued. After pointing to a number of shifts in people’s views of politics which generally do not contradict the tendencies outlined in 2002 (such as deemotionalization and depersonalization of politics, insistence on efficiency of public officials and on a clearer articulation of positions on the political scene), it is argued that the process of rationalization of political culture has not stopped, but it manifests itself differently in changed circumstances. The republican euphoria of 2002 has been replaced by resignation, with a stronger individualist orientation and a commitment to professional achievement.

Key words: politics, citizens, political culture, social system, public sphere, Serbia.